

To nije bio moj komunizam iako je bila moja prošlost – razgovor s poljskim povjesničarem Andrzejom Paczkowskim

TVRTKO JAKOVINA

Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, Zagreb

Andrzej Paczkowski boravio je u Zagrebu početkom 2002. u povodu predstavljanja svoje knjige «Pola stoljeća povijesti Poljske 1939.-1989.» Dio dužeg razgovora koji smo vodili objavljen je u *Vjesniku* 25. veljače 2002.godine. Ovo je integralna verzija razgovora koji je vrlo zanimljiva i usporediva s prilikama u Hrvatskoj. Andrzej Paczkowski (1938) povijest je završio na Sveučilištu u Varšavi. Doktorirao je 1966. godine. Bio je Woodrow Wilson Fellow u Washingtonu i suradnik Alfred Nobel Institututa u Oslu. Ravnatelj je Odjela političke povijesti u Institutu političkih znanosti Poljske akademije znanosti, član Znanstvenog vijeća Arhiva Ministarstva unutarnjih poslova i uprave. Suraduje s Cold War International History Projectom iz Washingtona, za čija je izdanja pripremio izvore o uvođenju ratnog stanja u Poljskoj 1981. godine. Autor je radova o Stanislawu Mikołajczykju, aparatu sigurnosti u Poljskoj 1944.-1956. itd. Hrvatskoj je publici najpoznatiji kao jedan od autora u «Crnoj knjizi komunizma, Zločini, teror, represija», Golden marketing/Politička kultura, Zagreb 1999. i po monografiji «Pola stoljeća povijesti Poljske:1939.-1989. godine», Srednja Europa/Profil, Zagreb 2001.

Kako se poljski povjesničari suočavaju s komunističkom prošlošću?

Mora se odmah na početku naglasiti da za sve veći dio povjesničara komunizam nije «njihova» prošlost. U ono doba bili su djeca i za njih je komunizam zaista samo povijest. Ako je riječ o starijim povjesničarima, valja znati da je daleko od toga da bi se svi poistovjećivali s komunističkom prošlošću, u smislu da se nisu smatrali komunistima, niti su bili članovi komunističke partije. Jednostavno im se dogodilo da su živjeli u komunističkoj državi, odnosno manje ili više striktno morali su se prilagođavati pravilima koja su u njoj postojala; također kada su u pitanju znanstvena istraživanja. Velik dio povjesničara imao je vrlo kritičan stav prema komunizmu, a od trenutka kada se pojavila organizirana opozicija (tj. od druge polovice sedamdesetih godina) objavljivao je kako u službenim izdanjima podložnima cenzuri tako i u ilegalnim ili emigrantskim izdanjima. Ja od 1982. godine nisam objavljivao u cenzuriranim izdanjima. Stoga, ovo nije bio «moj komunizam», iako je to bila

moja prošlost. Naravno da su postojali i oni koji su vjerovali u komunizam, pravili su se ili im se činilo da vjeruju. «Upravljali» su znanošću, davali «smjernice», cenzurirali druge, određivali teme, odlučivali o pristupu arhivima, ili barem poslušno slušali direktive partije. Teško je reći koliko je njih nakon 1989. doživjelo politički i spoznajni šok i jesu li sada kritički nastrojeni ne samo prema komunizmu, već i – što se mnogo rjeđe događa – prema vlastitoj prošlosti.

Generalno gledano «obračun s prošlošću» označava naravno istraživanje tog razdoblja te objavljivanje rezultata tih istraživanja. Također i na sudjelovanju u javnim, a ponekad i političkim, raspravama nad poviješću komunističke Poljske (ili kao što neki više vole nad «poviješću Poljske u vrijeme komunizma»), komentiranju prošlosti – primjerice povodom obljetnica – u medijima, djelatnosti koju bismo mogli nazvati edukativnom. Najvažnije su ipak same rasprave stručnog karaktera. Primjerice, o tome je li Poljska bila totalitarna država; kakav je bio karakter ovisnosti Poljske o Moskvi te u vezi s time tko snosi odgovornost za nedjela i zločine izvršene u ime poljske države; kakva je bila razina prihvaćanja sustava i same ideologije u društvu; što je bilo važnije za slabljenje komunizma: «prešutno» neslaganje s komunizmom (koje se izražavalo među ostalima i u aktivnom sudjelovanju u vjerskim obredima) ili intelektualna kritika sustava ili ideologije iz koje je izrasla opozicija. Naravno, i ključna pitanja: kako i zašto je pao komunizam? Sjećam se da je krajem sedamdesetih godina glavna tema naših rasprava bio obrnuti problem: kako i zašto je Poljska postala komunistička? Ovo ukazuje na promjenu perspektive – onda nitko od nas nije mislio da će doživjeti kraj komunizma iako su neki sudjelovali u borbi protiv njega. Naravno, u intelektualnoj borbi, a ne u podmetanju bombi.

Koliko je poljskih povjesničara koji se najintenzivnije bave proučavanjem poslijeratnog razdoblja? Mislite li da ih je dovoljno, premalo ili previše?

Stvarno, iz perspektive naroda i države čija je povijest stara preko tisuću godina razdoblje hladnoga rata je «epizoda», kratak dio nacionalne prošlosti. Stoga, jedino se dio povjesničara njime bavi. Teško mi je reći koliko ih je. U svakom slučaju na svakom sveučilištu postoji povijesni fakultet, a na svakom od njih desetak (ponekad i do dvadesetak) ljudi bavi se najnovijom poviješću, tj. razdobljem nakon 1939. ili 1945. godine. Ako se uzme u obzir da u Poljskoj postoji skoro 30 sveučilišta, to nam daje brojku od oko 150-200 ljudi. Istraživanja toga razdoblja vođena su također u institutima Poljske akademije znanosti – u Povijesnom institutu, Institutu književnosti ili u Institutu političkih znanosti u kojem radim. Najnovijom poviješću bave se pojedini istraživači na ekonomskim učilištima, u Židovskom povijesnom institutu ili u akademijama tjelesne kulture (povijest športa). Od nedavno postoji i Institut nacionalne memorije čiji istraživački odjel zapošljava 30-40. ljudi. Trenutno je to najveća ustanova koja se bavi istraživanjem najnovije prošlosti. Slično rade i neki zaposlenici arhiva. Tome bi trebalo pridodati osobe koje redovita istraživanje vode neovisno o znanstvenim ustanovama – nastavnike, novinare etc., te naravno one

koji su već u mirovini ali su još uvijek aktivni. Mislim da je ukupno u pitanju nekoliko stotina ljudi. Ne znam je li to mnogo. Za usporedbu, vjerojatno se duž obale Atlantskog oceana od New Havena (Yale University) do New Yorka i Washingtona (sedam sveučilišta) više ljudi bavi najnovijom poviješću nego u cijeloj postkomunističkoj Europi.

Povjesničar ste Hladnog rata. U hrvatskoj je historiografiji to razdoblje do prije nekoliko godina, uz malobrojne izuzetke, bilo skoro posve zanemareno. Je li u Poljskoj bilo drugačije?

Teško mi je govoriti o stanju istraživanja u Hrvatskoj i razlozima takvih a ne drugačijih interesa hrvatskih povjesničara. Kada je riječ o istraživanjima ratnog stanja od 13. prosinca 1981. godine te o posljednjem desetljeću komunizma, istraživanja koja se vode u Poljskoj uistinu nisu impozantna kada se pogleda na njihov broj. Postoji više stranih knjiga (uglavnom američkih ali i njemačkih i britanskih) nego poljskih, iako se mora reći da su dio monografija objavljenih u New Yorku ili Berkeleyu napisali Poljaci ili osobe poljskog podrijetla. Razlozi tome čine se očiti: u zapadnim zemljama postojala je razvijena sovjetologija koja je imala ne samo čisto znanstvene ciljeve, već i savjetodavne ciljeve za diplomaciju i vojne krugove. Postojao je istraživački potencijal kojeg nije bilo u Poljskoj. Karakteristično je da mnoga djela na temu Poljske, Sovjetskog Saveza ili Srednjo-istočne Europe završavaju poglavljem «Prognoze za budućnost». Bili su to politološki radovi, štoviše bili su namijenjeni za – kako bi se moglo reći – «trenutačnu namjenu». Usprkos tome mnoga od njih do danas su sačuvala veliku znanstvenu vrijednost. Međutim, već je 1984. godine ilegalno izašla monografija sindikata «Solidarnost» u razdoblju 1980.-1981. Njezin je autor bio Jerzy Holzer, čija je knjiga «Komunizam u Europi» tiskana i na hrvatskom. Tijekom osamdesetih godina velik su posao obavili sociolozi koji nisu ovisili o partiji. Njihove knjige i članci još su i danas nezaobilazan izvor za istraživanje toga razdoblja. Povjesničari *sensu stricto* mogli su se početi baviti tim razdobljem tek nakon 1989. godine, što je jasno jer su najprije morali dobiti pristup izvorima. Objavljeni su mnogi dokumenti, prvenstveno izvori koji se odnose na partiju i Crkvu, uglavnom iz razdoblja 1980.-1982. i 1986.-1989. Održano je nekoliko velikih konferencija, neke od njih u konvenciji *oral history*, uz sudjelovanje vodećih aktera tih događaja. Na jednoj od njih, koju sam organizirao zajedno s kolegama iz Washingtona, sudjelovali su među ostalima general Jaruzelski, maršal Kulikov, prvi nekomunistički premijer Mazowiecki i savjetnici američkih predsjednika profesori Brzeziński i Pipes (obojska su poljskog podrijetla i tečno govore poljski). Izašle su monografije – primjerice, moja o strategiji i taktici vlasti u razdoblju 1980.-1982. ili Jana Skórzewskog o razdoblju 1985.-1989. Objavljeni su brojni članci, te uspomene nekolicine glavnih protagonista događaja, među ostalima Wałęse, Kuroña, Geremeka, te – s druge strane «barikade» - Jaruzelskog, Rakowskog, Kanie i Kiszczaka.

Budući da je pad komunizma u Poljskoj trajao najdulje, može se reći od 1980. godine, prirodno je da se tamo događalo najviše. Stoga kolege iz Češke, Mađarske i Rumunjske – a vjerojatno slično i iz Hrvatske i drugih država

sljednica bivše Jugoslavije – imaju znatno manje mogućnosti da se iskažu u takvim istraživanjima.

Je li pristup novijoj arhivskoj građi lak ili još postoje brojna ograničenja?

S pristupom arhivima biva različito. U nekim slučajevima je dobro, u drugima slabo. U cjelini dostupni su dokumenti komunističke partije, koje su 1990. godine preuzeli državni arhivi, a danas se na njih ne odnosi klauzula od 30 godina od nastanka dokumenta. To znači da je sve dostupno. Naravno, sve što nije uništeno. A primjerice u jesen 1989. godine general Jaruzelski izdao je nalog da se spale svi stenogrami sjednica Politbiroa iz razdoblja 1982.-1989. godine. Ipak, sačuvalo se vrlo mnogo dokumenata. U samom Arhivu novih dokumenata (Archiwum Akt Nowych), koji prikuplja najvažnije dokumente - spise Centralnog komiteta komunističke partije - čuva se 1,5 kilometra građe. Znatno je teži pristup dokumentaciji policije i tijela sigurnosti, Ministarstva unutarnjih poslova ili vojnim dokumentima. Ipak, od prošle godine Institut nacionalne memorije preuzima sve arhive specijalnih službi i postupno će ih činiti dostupnima. Vojska pak pomno čuva svoje tajne i teško je doći do dokumenata za razdoblje nakon 1956. godine. Za nekoliko tjedana na snagu stupa novi zakon o nejavnim informacijama prema kojem institucije koje čuvaju dokumente moraju aktualizirati klauzule «povjerljivo» i «strogo povjerljivo». Dokumenti koji ne dobiju ponovno tu klauzulu automatski će postati javni, ali će naravno klauzula od 30 godina nadalje biti na snazi. Druga je stvar da se u određenim slučajevima može tražiti njezino neprimjenjivanje i često se uspijeva u tome. Tako, povjesničari imaju - i imat će - više problema s prevelikom količinom dokumenata nego s njihovim nedostatkom! Posebno su pitanje sovjetski dokumenti koji - s obzirom na poziciju Moskve u odnosu na Poljsku - imaju golemo značenje za naša istraživanja. Poljski (i ne samo poljski, pa čak i ruski) povjesničari imaju s time ozbiljne probleme, posebno kada je riječ o dokumentima najviših razina, materijalima KGB-a i njegovih prethodnica (NKVD-a i NKGB-a), te vojnim dokumentima.

Na koji se način poljski povjesničari suočavaju s «bijelim mrljama» u nedavnoj prošlosti?

Može se kazati da smo uspješno svladali one «bijeke mrlje» koje se odnose na poljsko-sovjetske odnose kao što su okupacija istočnih područja Poljske u razdoblju 1939.-1941., zločin u Katinskoj šumi ili deportacija skoro pola milijuna poljskih državljana u Sibir i slično. Također, to možemo zahvaliti i velikoj pomoći ruskih povjesničara i pokušajima Jeljcina da se komunistička partija proglasi zločinačkom organizacijom zbog čega je u Rusiji postojala politička volja da se ti zločini dokumentiraju. Naravno, mnoge stvari nisu do kraja razjašnjene, nepoznate su sudbine desetaka tisuća ljudi. Stoga se istraživanja nadalje vode. Trenutačno su najveće «bijeke mrlje» koje izazivaju interes povjesničara - ali i emocije javnog mnijenja - odnosi između Poljaka i njihovih susjeda.

Interes za njih ima svoju povijest jer bavljenje njima datira od razdoblja prvoga «gutljaja slobode», odnosno u razdoblju 1980.-1981. godine. Posebno su razvijena istraživanja povijesti Židova kojih je u međuratnom razdoblju bilo oko 3 milijuna, a činili su 10% stanovnika Poljske. Istražuje se također povijest Ukrajinaca, Nijemaca ili Bjelorusa. Ono što upada u oči – a što mnogi, posebno inozemni promatrači smatraju dokazom nastanka otvorenog demokratskog društva – jest često naglašavanje poljskih krivnji, poljske agresije ili poljskog osjećaja superiornosti. U komunističko vrijeme bilo je nezamislivo da se, primjerice, objavljuju radovi na temu iseljavanja Nijemaca iz Poljske u razdoblju 1945.-1947. godine ili poljskog antisemitizma koji je - najmanje od polovice 19. stoljeća – bio važan element poljske političke misli i aktivnosti mnogih poljskih političkih stranaka i Katoličke crkve. Najviše kontroverzi, ne samo u javnosti već i među profesionalnim povjesničarima izazivaju upravo istraživanja korijena i manifestacija antisemitizma. To je povezano djelomično s time da židovski krugovi izvan Poljske – posebno u Sjedinjenim Državama – istupaju već neko vrijeme sa zahtjevima za povratom imovine što otvara veliko polje za sukob interesa. Stoga mnogi tretiraju izlazak knjige o tome kako su Poljaci mrzili ili ubijali Židove (a događali su se slučajevi pogroma ili masovnih ubojstva) kao dokaz postojanja svjetske urote koja ima za cilj razvlaštenje Poljaka. Veliki potres izazvala je knjiga «Susjedi» koju je napisao Jan T. Gross, američki povjesničar poljsko-židovskog podrijetla. Knjiga govori o ubojstvu većine židovskih stanovnika maloga gradića Jedwabne u lipnju 1941. godine ubrzo nakon ulaska njemačke vojske na to područje koje je tada okupirao Sovjetski Savez. Iako do danas nije potpuno jasno kakva je bila uloga Gestapa i njemačkih policajaca, a kakva susjeda-Poljaka, razotkrivanje toga zločina postalo je predmetom iznimno uzbudljive rasprave, ali i kompliciranih diplomatskih i političkih akcija u četverokutu Poljska-Sjedinjene Države-američki Židovi-Izrael. Nakon poljskoga izdanja u svibnju 2000. godine knjiga je doživjela također englesko, hebrejsko, njemačko i francusko izdanje. U Njemačkoj je često korištena s ciljem relativizacije njemačke krivnje za Holokaust i njemačke zločine općenito.

Manji, samo poljsko-ukrajinski, domet ima polemika na temu sukoba između ta dva naroda. Emocije izaziva posebno pitanje etničkog čišćenja koje je u razdoblju 1943.-1944. godine proveo nacionalistički ukrajinski pokret otpora. Imao je za cilj protjerivanje Poljaka iz područja koje je smatrao ukrajinskima, a koja su u razdoblju 1918.-1939. godine – te prije podjela Poljske krajem 18. stoljeća – ulazila u sastav poljske države. U okviru tih akcija ubijeno je najmanje nekoliko desetaka tisuća Poljaka, a Poljaci su u odmazdi ubili više tisuća Ukrajinaca. Uistinu, u ovom je smislu komunizam bio opasan jer se u ime «moralno-političkog jedinstva poljskog naroda» nije smjelo pisati što su loše Poljaci napravili drugima, izuzev ako je bila riječ o «poljskim imperijalistima» koji su 1920. godine napali nevinu boljševičku Rusiju.

Koliki je bio utjecaj Tita i Jugoslavije na Poljake i poljski režim nakon Drugog svjetskog rata?

Tito i jugoslavenska varijanta komunizma najmanje dva puta imala je utjecaj na poljske komuniste. Najprije je 1948. godine lider poljskih komunista Gomułka imao nezdravu ambiciju postati medijator između Staljina i Tita, što je završilo loše po njega jer je optužen za «desničarsko-nacionalističke otklone», odnosno jedan oblik «titoizma», a 1951. je uhićen. Mislim da je, neovisno o tome kakve su bile stvarne Titove intencije, on Staljinu trebao više kao neprijatelj nego kao prijatelj. Da bi se izgradile totalitarne države u Srednjo-Istočnoj Europi, bilo je neophodno postojanje «unutarnjeg neprijatelja», nekog sličnog Trockome unutar Sovjetskog Saveza. Međutim Trocki je ubijen, pa je trebalo potražiti nekoga drugog. Skoro sam siguran da bez «titoizma» ne bi bilo moguće u Poljskoj (ali ni u drugim zemljama regije) pokrenuti teror, iako su pravi protivnici komunizma već ranije uklonjeni ili onesposobljeni.

Sljedeći se puta to dogodilo u razdoblju 1956.-1957. kada je jugoslavenski model samoupravljanja za dio poljskih komunista – i šire ljevičara – postao dokazom da socijalizam ne mora biti centraliziran i birokratiziran, a da društvo može imati utjecaj ako ne na politiku onda barem na djelatnost tvornice ili rudnika. Kratko rečeno, bila je to socijalistička alternativa sovjetskom modelu. Međutim, Gomułka koji se tada vratio na vlast, bio je znatno ortodoksniji nego što se u početku mislilo, a pored toga poslušniji Moskvi nego što se uobičajeno smatra pa je prekinuo sve pokušaje uvođenja radničkog samoupravljanja i raspravu o njemu. Diskusija na temu jugoslavenskog modela pojavila se još jednom u razdoblju 1980.-1981., ali bila je slabašna. Možda zbog toga što je i on već pokazivao svoju neučinkovitost. Mora se, međutim, kazati da i danas u Poljskoj postoje, istina malobrojni, pristaše «trećeg puta» u obliku radničkih samouprava. Jedna inačica takvoga razmišljanja bila je tzv. opća privatizacija, a prvenstveno dodjeljivanje dionica radnicima nekih poduzeća. U tome smislu jugoslavenski model još uvijek postoji.

Kakav je odnos u zanimanju poljskih povjesničara za srednji vijek ili ranija razdoblja i suvremenu povijest 20. stoljeća? U Hrvatskoj je medievistika još uvijek, a ranije gotovo apsolutno bila nadmoćna nad stručnjacima za suvremena razdoblja.

Nisam se time nikada sustavno bavio. Stoga mogu prenijeti samo svoje dojmove. Čini mi se da je interes za srednji vijek imao svoj vrhunac u Poljskoj šezdesetih i sedamdesetih godina pod utjecajem francuske «škole *Annales*». Bilo je mnogo kontakata s Francuskom, a poljski povjesničari starije generacije bili su češće frankofoni nego anglofoni. Još i danas istraživanja srednjega vijeka privlače mnoge i mislim da su vođena na vrlo visokoj razini. Medievistika je generalno – ne samo u Poljskoj – vrlo profesionalna, a samosvijest istraživača veća nego među specialistima za 20. stoljeće. U posljednje vrijeme vrlo su intenzivna arheološka istraživanja koja su neočekivani impuls dobila zbog izgradnje naftovoda i auto-cesta. Prije nego što se postave strojevi

moraju biti provedena iskopavanja i to na trošak naftnih i građevinskih tvrtki. Stoga imamo mnogo novih spoznaja, a velik dio njih odnosi se na rani srednji vijek. Neko su vrijeme bila popularna istraživanja razdoblja 1918.-1939., što je bilo povezano i s pokušajima «nacionaliziranja» komunizma, pokrenutima šezdesetih godina. Onda je skinuta anatema s «buržajske Poljske» o kojoj se ranije moglo pisati samo negativno, pa se stoga mnogi nisu željeli time baviti. Apogeum je prošao osamdesetih godina kada su se povjesničari – kako opozicijski tako i «vladini» - počeli šire baviti razdobljem nakon Drugoga svjetskog rata. Za opozicijske povjesničare bila je to djelatnost koja je za cilj imala delegitimizaciju komunističkog sustava preko opisivanja njegovih zločina i defekata raznih vrsta.

Koliko je udžbenika povijesti u poljskim školama i kako se u školskim programima rješavaju neugodne povijesne epizode?

Bojim se da se nigdje i nikada ne može zadovoljiti, tim više u društvu koje je toliko politički podijeljeno kao poljsko. Štoviše, te podjele u velikoj mjeri proizlaze iz nedavne prošlosti, a odnos prema komunističkoj prošlosti za mnoge je «lakmusov papir» današnjih stavova. Školski programi povijesti – prvenstveno kada je riječ o najnovijoj povijesti – nakon 1989. temeljito su promijenjeni. Koliko znam iz različitih izvora (uglavnom od djece mojih mlađih kolega jer su moja vlastita djeca odavno napustila školske klupe), čini se da u mnogim školama nastavnici ne uspijevaju prije kraja školske godine obraditi nastavne jedinice koje se odnose na najnoviju povijest. Neki vjerojatno ne žele stići jer radije izbjegavaju kontroverze. Štoviše, usprkos mnogim protestima smanjen je fond sati namijenjen nastavi povijesti.

Tržište školskih udžbenika potpuno je slobodno, a Ministarstvo prosvjete može samo preporučiti neki udžbenik. To čini više automatizmom, pa imamo pravu poplavu udžbenika i drugih školskih priručnika (atlas, školske enciklopedije etc.). Nastavnici imaju pravi *ambarasse de richesse*. Neki izdavači nastoje ih čak korumpirati. Primjerice, organiziraju besplatne «metodičke tečajeve» u atraktivnim mjestima, a nedavno je čak izbio skandal – u tom slučaju nije bila riječ o udžbenicima povijesti – da su nastavnici učenicima prodavali udžbenike i dobivali postotak od svakog prodanog primjerka. Generalno gledano, udžbenici najnovije povijesti su antikomunistički usmjereni, iako naravno postoje razlike između pojedinih autora. Drugo je pitanje kako postupaju nastavnici. Mora se ipak naglasiti da su nastavnici povijesti valjda u većini bili pristaše «Solidarnosti» i da su već osamdesetih godina znali «prošvercati» mnoge «antidržavne sadržaje». U svakom slučaju, o Katinu i drugim sovjetskim zločinima, te o zločinima poljskih komunista školski udžbenici danas pišu bez okolišanja.

Koje su po vašem sudu glavne zadaće pred poljskim povjesničarima za narednih desetak ili više godina?

Još je mnogo istraživačkih tema koje su do sada tretirane marginalno ili kojima se nije moglo baviti s obzirom na nedostatak izvora. U Institutu nacionalne memorije arhivisti rade na sastavljanju potpune liste osoba koje su ubijene ili nad kojima je izvršena smrtna kazna u razdoblju 1944.-1956. Postoje i druge slične teme bitne za sastavljanje «bilance» komunizma u Poljskoj (primjerice, problem sudskih zločina ili dosega konfidentske djelatnosti). Vjerojatno će najbitnije – a zasigurno najteže – biti utemeljene na izvorima istraživanja društvenog ponašanja, kolektivnog mentaliteta ili stereotipa u komunističkom razdoblju, odnosno ono što zovemo «društvenom poviješću» koja je znatno kompliciranija nego čisto politička povijest. Neovisno o temi iznimno važno je da se – ne gubeći vlastiti sustav vrijednosti i praveći se da se može zatvoriti u “utvrdu od slonove kosti” povjesničari koji se bave najnovijom poviješću teže poštivanju profesionalnih standarda i da se u svojim istraživanjima ne podrede niti jednoj ideologiji. U «civilnom životu» naravno svatko treba glasovati za stranku koja mu se sviđa, ali u profesionalnom radu mora se ponašati nestranački. Bojim se da previše tražim. Također i od samoga sebe!